

İzimiz, tariximiz...

Birinci yazı

Ensiklopedist alim, həkim, böyük dövlət xadimi Rəşid əd-Dinin (1247-1318) yazdığına görə, əfsanəvi Oğuz xan kömək etmək üçün ona qoşulan tayfaya “uyğur” adını verib ki, bu da “dəstəkçi”, “yardımcı” mənasına gəlir.

Böyük alim, Türk dünyasının ilk ensiklopedik lüğəti “Divani lüğət-it-türk” əsərinin müəllifi Mahmud Kaşğarının fikrincə isə “uyğur” adı Makedoniyalı İsgəndərin dövrünə təsadüf edir. Anadolu türkcəsində bu söz “birləşdirən” mənasındadır.

744-cü ildən 1209-cu ilədək tarixdə üç uyğur dövləti olub: Uyğur Xaqanlığı, Qansu (Kancau) Uyğur Dövləti və Karahoca (Koço) Uyğur Dövləti. Daha sonralar, 1865-ci ildə və ötən əsrdə – 1932 və 1944-cü illərdə də Uyğur dövlətləri yarandı. Bu haqda yazını sonundadır.

Uyğur Xaqanlığı

Uyğur Xaqanlığı – Uyğur-Orxon Xaqanlığı (Doqquz Oğuz dövləti) da adlanır, 744–842-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş, paytaxtı Orxon çayı sahilindəki Ordubalıq şəhəri olub. Monqolustan, Uzaq Şərq, Cənubi Sibir və Şimali Çin torpaqları Xaqanlığın ərazisi idi. Dili qədim türk dili, dini tanrıçılıq, manilik olub.

Şərqi Göytürk Xaqanlığı dağıldıqdan sonra onun yerini Uyğur Xaqanlığı tutub. Göytürk Xaqanlığının süqut etdiyi ilk illərdə uyğurlar Doqquz Oğuz boylarını öz tərəflərinə cəmlərək Tula çayı sahilində kiçik bir bəylik qurmağa nail olurlar. Uyğurlar bəyliyi Çin tərəfindən tanınır. Uyğurlar bununla kifayətlənmir və Altay dağlarını keçərək Qərbi Göytürk Xaqanlığının qolu olan On Oxlar ərazisinə sahib olurlar. Öz ərazilərini get-gedə genişləndirən Uyğur Xaqanlığının ərazisi 800-cü ildə 3.100.000 km² olub. Uyğur Xaqanlığının tarixində Moyon Çur xaqan, Alp Külüg Bögü xaqan və Tun Bağa Tarkan kimi öz işini yüksək səviyyədə bilən məşhur hökmdarlar olub. Uyğur Xaqanlığında əhali dəmirçilik, zərgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq, həmçinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olublar. Böyük İpək yolu Uyğur Xaqanlığının ərazisindən keçdiyi üçün qonşu ölkələrlə də ticarət güclü inkişaf edib.

Uyğur Xaqanlığının qurucusu **Qutluq Bilgə Gül xaqan** olub. O, 744-747-ci illərdə hökmdarlıq edib, Qutluq Boyla titulu ilə taxta çıxıb. Qutluq Bilgə Gül xaqan atası Huşunun ölümündən sonra uyğur qəbilələrinə rəhbərlik edib. Doqquz Oğuz qəbilələrinin başçısı olan Qutluq Bilgə Gül xaqanın dövründə Basmillar, Uyğurlar və Qarluqlar arasında müharibələr olub. 747-ci ildə Qutluq Bilgə xaqan vəfat edib.

Mayon Çur xaqan Qutluq Bilgə Gül xaqanın oğludur. Uyğur Xaqanlığının II xaqanı, tam adı: Ay Tenqridə Qut Bolmuş İl Etmış Bilgə xaqan 747-ci ildən 759-cu ilədək hakimiyyətdə olub. Qutluq Bilgə xaqanın böyük oğlu Tay Bilgə Tutuq atası tərəfindən vəliəhd təyin edilsə də, 747-ci ildə Qutluq Bilgə xaqanın ikinci oğlu Mayon Çur qardaşını öldürüb taxta çıxır.

Çur xaqan xaqanlıqdakı türk boylarını ələ alıb və hakimiyyəti gücləndirib. Ölkənin cənubundakı Beşbalıq, Kuça və Qarşar kimi taxilla zəngin ticarət şəhərlərini də ələ keçirə bilib.

756-cı ildə Çin imperatoru hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır və o, uyğurlardan kömək istəyir. Çur xaqan böyük qüvvə ilə köməyə gədir, Çinin paytaxtını ələ keçirir, imperatorun hakimiyyətini bərpa edir. Bundan sonra Çinlə əlaqələr güclənir, hətta, Çur xaqan Çin imperatorunun qızı ilə evlənir. Mükafat kimi imperator uyğurlara 20 min top ipək verir. Qısa fasilədən sonra uyğurlarla çinlilər arasında münasibətlər yenidən pisləşir, 757-ci ildə tərəflər arasında baş vermiş döyüşlərdə çinlilər ağır itki verərək yenidən uyğurlardan asılılığı qəbul etmək məcburiyyətində qalırlar.

Çur xaqanın iki oğlu olub, böyük oğlu Ulu Bilgə yabqu atası tərəfindən 758-ci ildə edam etdirilib. Çur xaqan 759-cu ildə Ordubalıqda vəfat edib. İkinci oğlu isə İdigön Bögü xaqan olub.

İdigön uyğurların III xaqanı olub. Atası Mayon Çur xaqanın ölümündən sonra taxta çıxıb və 759-cu ildən 780-ci ilədək hakimiyyətdə olub. Taxta çıxarkən **Tarxan Bögü xaqan**, sonra isə **Alp Külük Bögü xaqan** adını götürüb. Tam adı isə **Tenqridə Qut Bolmuş İl Tutmuş Alp Külük Bilgə xaqan** olub.

Bu dövrdə Çində vətəndaş müharibə-

sinə hazırlıq gədirdi və İdigön xaqan 762 – 765-ci illərdə Çində imperatora üsyanı yatırmağa kömək edir, sonra isə Daninq şahzadəsi, əslən uyğur olan Puqu Xuanyenin qızı Quantsin ilə ailə qurur.

763-cü ildə İgidən xaqan Tanrıçılıq dinindən imtina edib Maniliyi qəbul edir.

780-ci ildə Tun Bağa Tarxan adlı bir uyğur sərkərdə İdigön xaqanı öldürür və özünü xaqan elan edir. Uyğur Xaqanlığının tarixində Moyon Çur xaqan, Alp Külüg Bögü xaqan və Tun Bağa Tarkan kimi öz işini yüksək səviyyədə bilən, tanınmış hökmdarlar olublar.

Tun Bağa Tarxan uyğurların IV xaqanı olub. 780-ci ildən 789-cu ilədək hakimiyyətdə olub. Taxta çıxdıqdan sonra Çin hakimiyyətini qəbul edib. Hakimiyyəti dövründə Çinin bütün ticarət əlaqələrinə uyğurlar nəzarət ediblər. Tanrıçılıq dinini qaytarıb, uyğur əsilzadələrini öldürmək

ildə əyanları tərəfindən öldürülüb, hakimiyyətə qardaşı Çindexanın oğlu Külüg bəy keçib.

Külüg bəy xan uyğurların XII xaqanı kimi, 833 – 839-cü illərdə hakimiyyətdə olub, əmisi Çjaolixan Hesa Teleyin ölümündən sonra hakimiyyətə keçib. Xaqanın hakimiyyətdə olduğu dövrdə Yuelouy adlı sərkərdə dövlətə qarşı üsyan başlayır və Şato türklərini köməyə çağırır. Şato türkləri Ordubalıq şəhərini mühasirəyə alırlar. Onlarla bacara bilməyən Külüg bəy xan 839-cu ildə intihar edib, Ordubalıq şəhərində dəfn olunub.

Uge xan XIII xaqan kimi, 840 – 846-cı illərdə hakimiyyətdə olub. 839-cu ildə xaqanlığın 13 sərkərdəsi tərəfindən xan seçilib. 839-cu ildə 100 minlik Yenisey qırğızı Are xanın başçılığı ilə Ordubalıq şəhərini tutub və yandırdı. Uyğurlar Uge xanın başçılığı ilə cənuba köç etməyə məc-

bur olublar. 841-ci ildə uyğur ordusunun sərkərdəsi Külüg bəyin qardaşı Umus Çin tərəfə keçib və Li Şişonq adını alıb. Umusun Çin tərəfinə keçməsinə görə digər sərkərdələr Aliçji, Sivucjo, Ulosi də Çin tərəfinə keçiblər. Xaqanlığın tərkibindəki qəbilə və tayfalar – Ir qəbiləsi, Yağlakar sülaləsi, Tele qəbilələri – Buqu, Hun, Bayırkı, Tonqra, Sige, Kibir və Qarluq qəbilələri – Bulaq, Çigil, Taşgil hakimiyyətə tabe olmaqdan imtina ediblər. Beləliklə, Uyğur Xaqanlığının zəifləmə prosesi başlayıb. Digər tərəfdən də qırğızlar uyğurlara qarşı üsyan başladığı və 842-ci ildə onları məğlub ediblər.

Tarixçilər xaqanlığın süqutunu 842-ci ilə aid edirlər. Bununla belə 846-cı ildə Monqolustana çəkilən Uge xan yerli qəbilələr tərəfindən öldürülüb. Uyğur Xaqanlığına sadıq qalanlar isə Enyan xanı faktiki süqut edən xaqanlığın hökmdarı seçiblər.

Enyan xan Xaqanlığın XIV sonuncu xaqanı, 846-848-ci illərdə hakimiyyətdə olub. Enyan xan 5000 uyğur, tatar, şiveylər və tatablarla müttəfiq olaraq iki il Çinə qarşı mübarizə aparsa da məğlub olub. Gecə ikən 9 ən yaxın adamı (onların içində həyat yoldaşı Gelu və oğlu Dusi də olub) ilə qərbə qaçdı. Onların sonrakı taleyi haqqında məlumat yoxdur. Bununla da dünyaya meydan oxuyan Uyğur Xaqanlığı tam süqut edib.

*

Əsrlər sonra, 1865-ci ildə uyğurlar Yaqub xanın başçılığı ilə yaşadıkları ərazilərdə Kaşğarlı dövləti yaradırlar. Cəmi 13 il yaşayan Kaşğarlı dövləti Çinin və Rusiyanın təsiri ilə 1878-ci ildə süqut edir.

XX əsrdə – 1932-ci il noyabr ayının 12-də uyğurların Doğu Türkünstan İslam Cümhuriyyəti dövlətinin yaradıldığı elan olunur. Cəmi 1 il 3 aydan sonra 1934-cü il fevralın 6-da keçmiş SSRİ ordusu tərəfindən süqut edir.

1944-cü ildə uyğurlar Doğu Türkünstan Cümhuriyyəti adlı dövlətin qurulduğunu elan edirlər. Bu dövlət öz müstəqilliyini 5 il qoruya bilib. 1949-cu ildə yenə də SSRİ ordusu tərəfindən Doğu Türkünstan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə son qoyulur.

Hazırda uyğurlar Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) tərkibində olan Doğu (şərqi) Türkünstan Muxtar Rayonunda (DTMR) və Qansu əyalətində yaşayırlar. DTMR rəsmi olaraq Sincan (Sintszyan) Muxtar Rayonu adlanır. Mərkəzi Urumçi şəhəridir. Doğu Türkünstanda uyğurlardan başqa qazaxlar, qırğızlar, salarlar, sarı uyğurlar və tatarlar da məskunlaşıblar. Qansu əyalətində isə salar türklərinə və tibetlilərə məxsus 3 muxtar qəza, qazaxların yaşadığı muxtar vilayət, qırğızlara məxsus muxtar qəza da var. Çində türk xalqları digər bölgələrdə də yaşayırlar.

Sincan (Sintszyan) Muxtar Rayonu inzibati ərazi vahidi kimi 1955-ci il oktyabrın 1-də yaradılıb. Ərazisi 1,66 milyon km²-dən artıqdır. Bu, Çində ən böyük inzibati-ərazi vahididir. ÇXR-nin Konstitusiyasında da yazılıb ki, dövlət 52 əsas etnosdan təşkil olunub.

Ümumdünya Uyğur Konqresinin (ÜUK) məlumatlarına əsasən, 2010-cu ildə dünyada yaşayan uyğurların ümumi sayı 30 milyon nəfər olub. Onun 20 milyondan çoxu Çində, 200 mini Pakistanda, 100 mini Hindistanda, təxminən 3000 mini Qazaxıstanda, 50 mini Özbəkistanda, bir o qədər də Türkiyədə yaşayır. Uyğurların 1 milyonu isə əsasən Qırğızıstan, Tacikistan, Əfqanıstan, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, Türkmənistan, Misir və Monqolustanda yaşayır. Uyğurlar həmçinin Avstraliya, Yaponiya, Kanada, ABŞ, Albaniya, Almaniya, Norveç, İsveç, Niderland, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Böyük Britaniya, Fransa və İsveçrədə də məskunlaşıblar. ÜUK-nin yaydığı məlumatda qeyd olunur ki, 2012-ci ilin məlumatına görə dünya ölkələrində azı **11 milyon** uyğur yaşayır ki, onların da, təxminən, 93 faizi Çin vətəndaşıdır.

Sonda onu da deyək ki, uyğur dili Azərbaycan dilinə çox yaxındır, Azərbaycan və uyğur türkcəsində bir neçə sözün səslənməsinə diqqət edək:

min-q, belik, at-at, daş-taş, baba-dada, min-minq, belin, ot-un, qan-naq-kanat, dalğa-dolkun, kim-kim, il-yil, ürək-yürek, iyirmi-yigirmə, yalan-yalqan...

Qulu KƏNGƏRLİ,
XQ-nin Türkünstan müxbiri

Daşkənd

yolunu tutub. Bir müddət sonra xaqan Manilik dinini qəbul edib, bu din isə süllh şəraitində yaşamağı, heç bir dövlətlə müharibə etməməyi təbliğ edib. Maniliyin qəbul edilməsi uyğurların döyüş ruhunu aşağı saldığından çoxları tərəfindən qəbul olunmayıb.

Xaqan imperatorun qızı Yunan (uyğurca titulu-Qutluq Bilgə Konçuy) ilə evlənib. 789-cu ildə ölümündən sonra yerinə oğlu Tolosu keçib.

Tolosu uyğurların V xaqanı olub, Ay Tenqridə Bolmuş Külüg Bilgə xaqan titulu götürüb, 789 – 790-cı illərdə hakimiyyətdə olub, Onun hakimiyyəti illərində Çindən asılılıq daha da artıb. Tolosu xaqan bir il hakimiyyətdə olub, həyat yoldaşı onu zəhərləyib, Ordubalıqda dəfn edilib.

Tolosu xaqanın yerinə oğlu Aço keçib. **Aço** uyğurların VI xaqanı kimi, 790-

795-ci illərdə taxtda oturub, İmperatorun qızı Ninq ilə evli olub. Beş il hakimiyyətdə olduğu müddətdə tibetlilərlə vuruşub və onları məğlub edib. Açonun övladı olmadığı üçün Kuey adında bir çinlini oğulluğa götürüb.

795-ci ildə Aço öldükdən sonra sülalədən heç kim olmadığı üçün seçki keçirilir və II Qutluq xaqan hökmdar seçilir.

II Qutluq uyğurların VII xaqanı olub və özünə Ay Tenqridə Uluğ Bolmuş Alp Qutluğ Uluğ Bilgə xaqan titulu götürüb. Seçki ilə taxta çıxan ilk hökmdar kimi 795-805-ci illərdə hakimiyyətdə olub. Qutluq xaqan Tun Bağa Tarxanın ordusunda general kimi xidmət edib. Qutluq xaqanın dövründə Manilik dövlətin rəsmi dini olub. 805-ci ildə Ordubalıqda vəfat edib.

Külüg Bilgə uyğurların VIII xaqanı olub. II Qutluq xaqanın oğlu, atasından sonra hakimiyyətə gəlmiş və 3 il taxtda oturub. 806-cı ildə Çindəki Mani məbədi onun təşəbbüsü ilə yenidən açılıb. Külüg Bilgə xaqan 808-ci ildə vəfat edib. Övladı olmayıb, növbəti xaqan seçki ilə seçilib.

Boyxan uyğurların IX xaqanı olub. Külüg Bilgə xaqan vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə xaqanlığın baş naziri Boyxan keçib. 808 – 821-ci illərdə xaqan olub. Hakimiyyətdə olduğu ilk üç il Çinin vassalı kimi fəaliyyət göstərmiş, sonra tam müstəqil dövlət olmaq istəsə də Çin imperatoru buna razı olmayıb. Boyxan xaqan müstəqillik arzusu ilə Çinə dəfələrlə yürüşlər etsə də 821-ci ildə Çinlə sülh imzalamadan vəfat edib. Ordubalıqda dəfn edilib. Çindexan və Çjaolixan adlı övladları olub.

Çindexan uyğurların X xaqanı olub. Hakimiyyətə atasından sonra keçib. Çindexan xaqanın dövründə Çinlə sülh satışı imzalanıb. Çindexanın qızı Taihe xatun ilə evlənib, Külüg bəy adlı oğlu olub. 824-cü ildə xaqan vəfat edib, yerinə qardaşı Çjaolixan keçib.

Çjaolixan Hesa Teley uyğurların XI xaqanı, Boyxan xaqanın oğlu, 824 – 833-cü illərdə hakimiyyətdə olub. 833-cü